

Суб'єкт злочину проти миру

і безпеки людства у міжнародному кримінальному праві

С. М. Мохончук

кандидат юридичних наук, доцент, начальник
Головного управління юстиції у Харківській
області

Стаття присвячена одній з актуальних проблем міжнародного кримінального права – оцінці суб'єкта злочину проти миру і безпеки людства з позицій міжнародного права та міжнародного кримінального права. Представлені точки зору на проблему теоретиків права. Проаналізовано сучасні правові норми.

Ключові слова: злочин проти миру і безпеки людства, міжнародно-правовий делікт, міжнародне правопорушення, суб'єкт злочину, відповідальність у міжнародному кримінальному праві.

Статья посвящена одной из актуальных проблем международного уголовного права – оценке субъекта преступления против мира и безопасности человечества с позиций международного права и международного уголовного права. Представлены точки зрения на проблему теоретиков права. Проанализированы современные правовые нормы.

Ключевые слова: преступление против мира и безопасности человечества, международно-правовой деликт, международное правонарушение, субъект преступления, ответственность в международном уголовном праве.

The article is devoted to the one of the actual problems of International Criminal Law – assessment of the subject of crime against peace and security of mankind from the positions of International Law and International Criminal Law. The theorists' of law points of view on this problem have been given. The modern legal norms have been analyzed.

Keywords: *crime against peace and security of mankind, international delict, international offense, subject of the crime, responsibility in International Criminal Law.*

Сучасне міжнародне право як особлива правова система і як специфічна система управління міжнародними відносинами передусім спрямоване на регулювання порядку здійснення міждержавного спілкування. Аналізуючи його розвиток за останні півстоліття, можна констатувати еволюцію цього права в бік як універсалізації, так і регіоналізації, що відбуваються при одночасному утвердженні принципів міжнародного права, гуманізації його норм, збільшення обсягу тих норм, які регулюють статус людини тощо. Серед головних завдань міжнародного права залишаються такі, як – підтримка світового порядку, безпеки, запобігання війни, упорядкування та регулювання політичних, економічних, культурних та інших відносин, які виникають передусім між державами (які є його основними суб'єктами)*. Одночасно, характеризуючи сучасне міжнародне право, слід зазначити, що важливою тенденцією його розвитку є формування окремих галузей, які більш ефективно і цілеспрямовано регулюють складні проблеми міждержавного існування, зокрема гуманітарного і кримінального права.

* Галузі міжнародного права нині охоплюють майже весь спектр проблем, з якими стикаються і які вирішують держави, організації, народи, люди.

Метою цієї статті є дослідження проблеми суб'єкта злочину проти миру та безпеки людства, однієї з найактуальніших як з позицій міжнародного публічного (по відношенню до держав), так і з позицій міжнародного кримінального (по відношенню до фізичних осіб) права.

Особливість поняття суб'єкта злочину в міжнародному кримінальному праві виходить з суті міжнародного права як сукупності правил, що діють між суверенними державами. Саме на ґрунті норм міжнародного публічного права формувалися базові норми, які застосовуються у міжнародному кримінальному праві при кваліфікації злочинів проти миру і безпеки людства.

З огляду на необхідність визначення суб'єктів злочинів проти миру і безпеки людства, необхідно з'ясувати, до якої категорії міжнародних правопорушень, на боротьбу і протидію з якими спрямоване міжнародне співробітництво, вони відносяться. Передусім зазначимо, що міжнародне кримінальне право розглядається як сукупність принципів і норм, які регулюють співпрацю суб'єктів міжнародного права у сферах кримінальної юстиції, боротьби з міжнародними злочинами та злочинами міжнародного характеру. Водночас норми міжнародного кримінального права встановлюють караність найбільш серйозних і таких, що викликають заклопотаність усього міжнародного співтовариства, посягань на міжнародний мир, міжнародну безпеку, людяність. З метою вирішення цього завдання в міжнародному кримінальному праві визначаються діяння, які є злочинами, і встановлені покарання, що підлягають застосуванню до осіб, які скоїли такі злочини. На сьогодні, вже загальновизнаною є теза, що міжнародне кримінальне право, залежно від виду злочину, може стосуватися як держав, так і міждержавних органі-

зацій чи національних об'єднань (наприклад, фашистських, расистських організацій), або фізичних осіб [7, с. 682]. Це означає, що коло суб'єктів відповідальності за скоєння певних видів злочинів відмінне від традиційних суб'єктів міжнародного публічного права (держави, міжурядові організації, народи, які борються за свою незалежність).

Міжнародне кримінальне право ґрунтується на тих самих принципах, що й міжнародне право загалом (загальносистемні принципи). Вони сформульовані у Статуті ООН, підтверджені Нюрнберзьким і Токійським трибуналами (наприклад, повага права інших держав вільно обирати і розвивати свою кримінальну систему, виконувати свої зобов'язання у сфері міжнародного кримінального права тощо). Одночасно міжнародному кримінальному праву притаманні суто галузеві принципи* (наприклад, принцип заборони агресивної війни, неминучості покарання за вчинення будь-якої дії, яка за міжнародним правом є злочинною, особистої відповідальності посадової особи за скоєний міжнародний злочин; незвільнення від відповідальності особи, яка виконала злочинний наказ свого уряду або начальника, маючи свідомий вибір його не виконувати, незвільнення від відповідальності винної особи за обставин, коли держава не встановлює міру покарань за дії, які міжнародним правом віднесені до категорії злочинів проти миру і проти людства тощо). Навіть не звертаючись до ґрунтовного аналізу принципів міжнародного кримінального права, можна дійти висновку про те, що відповідальність за їх вчинення покладається, крім

держав, ще й на фізичних осіб. Це у свою чергу засвідчує особливий характер діянь, які визнаються міжнародним правом злочинними. З огляду на цю обставину, в рамках нашого дослідження доцільним видається визначення поняття міжнародного правопорушення та наведення класифікації міжнародних правопорушень.

Слід зазначити, що до Нюрнберзького процесу у світі панувала доктрина Бріана-Келлога [12, с. 57-62], у відповідності до якої відповідальність за міжнародні злочини несла тільки держава (відповідальність за агресію). Вже у XIX ст. термінологічного визначення набуло поняття відповідальності держави як суб'єкта міжнародного права, в тому числі і суб'єкта міжнародного злочину. Склалася і певна міжнародна система протидії зокрема державам-агресорам, яка базувалася на системі міжнародних угод, що визначали перелік правових порушень (деліктів), за які суб'єкти злочину в особі держави повинні нести відповідальність перед іншими державами. Так, М. Захаров на початку XX ст. писав, що під міжнародно-правовим деліктом традиційне міжнародне право визначає порушення норм міжнародного права, при яких держава, порушуючи його головні принципи, наносить шкоду (збитки) правам і інтересам як іншої держави, так і її громадянам, які охороняються системою міжнародно-правових актів [3, с. 177]**.

Сьогодні більш вживаним є термін «міжнародне правопорушення» (International infringement of the law; International offence), що визначається як міжнародне протиправне діяння, яке представляє собою порушення країною або іншим суб'єктом міжнародного пра-

* Ці принципи закріплені в доповіді Комісії міжнародного права, визнані статутлом Нюрнберзького трибуналу і відображені в рішенні цього трибуналу, Міжнародному біблі про права людини, інших міжнародно-правових документах (ІУ Гаазькій конвенції 1907 р., І Додатковому протоколі до Женевських конвенцій 1949 р.).

** Об'єктом міжнародно-правового делікту визнавалося порушення таких норм:

- звичаєвого міжнародного права;
- конвенційних норм;
- односторонньо прийнятих на себе зобов'язань.

ва своїх міжнародних зобов'язань. Міжнародне правопорушення тягне за собою нанесення певної шкоди матеріального або нематеріального характеру іншій країні або іншій міжнародній організації. При міжнародному правопорушенні відношення відповідальності виникають безпосередньо між постраждалою країною і країною-правопорушником. Слід звернути увагу, що у наведених визначеннях міжнародного правопорушення відповідальність за їх скоєння несуть суб'єкти міжнародного права, а саме держави.* Такий підхід у теорії міжнародного права проіснував достатньо довго.

Не дивлячись на розмаїття визначень міжнародного правопорушення, можна погодитися із позицією тих авторів [8, с. 324], які поділяють їх на ординарні правопорушення**, серйозні міжнародні правопорушення***, найтяжчі міжнародні злочини****. Власне така класифікація відповідає положенням проекту ста-

тей про відповідальність держав, запропонованого Комісією міжнародного права у 1966 р. (ст.19 «Міжнародні злочини та правопорушення»). У свою чергу в науці міжнародного права була запропонована класифікація міжнародних злочинів на злочини міжнародного характеру (дії, що посягають на інтереси кількох держав, які вчиняються особами (групами осіб) поза зв'язком з політикою будь-якої держави) та власне міжнародні злочини. Останні охоплюють дії осіб, які втілюють злочинну політику держави, ніби персоніфікуючи міжнародні злочини держави [7, с. 699]. Таким чином, суб'єктом міжнародних злочинів можуть виступати держави, їхні керівники, вищі посадові особи, інші виконавці злочинних дій****. А це означає, що суб'єктом таких злочинів можуть бути і фізичні особи. Така ситуація піднімає одну із найважливіших для сучасної науки міжнародного права проблему – визнання міжнародної правосуб'єктності людини.

Переломним моментом у історії становлення і визнання за фізичною особою статусу суб'єкта міжнародного права стали Нюрнберзький і Токійський трибунали*****.Злочини,свідком яких світ

* Так, на початку 40-х років минулого століття один з найвизначніших вітчизняних дослідників злочинів проти миру і безпеки людства А.Н. Трайнін проаналізував чинні на той час погляди вчених про відповідальність саме держав за міжнародні правопорушення.

** Ординарні міжнародні правопорушення полягають у недодержанні умов партикулярних норм міжнародного права та порушують інтереси окремих держав і народів. Такі правопорушення не мають зафіксованих ознак. Збиток стосується тільки потерпілої держави, а негативний вплив на міжнародний правопорядок є мінімальним (наприклад, невиконання або неналежне виконання міжнародних договорів у галузі економічного, науково-технічного, культурного співробітництва).

*** Серйозні міжнародні правопорушення зачіпають інтереси всього міжнародного співтовариства, але не загрожують безпосередньо миру та безпеці держав і народів (поширення ядерної зброї, порушення свобод відкритого моря, каперство, виробництво та накопичення хімічної зброї тощо).

**** Найтяжчі міжнародні злочини порушують права й інтереси всього світового співтовариства, загрожують знищенням міжнародного правопорядку, ставлять під загрозу існування народів, націй, навіть держави. Такі діяння завжди вчиняються з порушенням основних принципів міжнародного права. Ознаки найтяжчих міжнародних злочинів визначені в нормах міжнародного права, відповідно, виокремлені три групи злочинів: злочини проти миру, воєнні злочини, злочини проти людяності.

***** У проекті Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства, що був прийнятий Комісією з міжнародного права в 1991 р., до злочинів проти миру і безпеки людства віднесені агресія; загроза агресії; втручання; колоніальне панування та інші форми іноземного панування; геноцид; апартеїд; систематичні і масові порушення прав людини; виключно серйозні воєнні злочини; вербування, використання, фінансування і навчання найманців; міжнародний тероризм; незаконний обіг наркотичних засобів; навмисна і серйозна шкода навколишньому середовищу. Але проектом Кодексу до злочинів проти миру і безпеки людства віднесені як міжнародні злочини, так і деякі злочини міжнародного характеру.

***** Надалі на можливість настання такої відповідальності для фізичних осіб указували кілька міжнародних договорів, зокрема Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього 1948 р., Конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973 р., Римський Статут Міжнародного кримінального суду, а також Статут Міжнародного трибуналу з колишньої Югославії та Міжнародного трибуналу з Руанди.

став під час Другої світової війни, вимагали покарання конкретних злочинців, фізичних осіб. Саме тому Нюрнберзький трибунал став, по суті, першим судом над суб'єктами міжнародного злочину – фізичними особами, тобто ввів індивідуальну відповідальність фізичної особи за скоєне. М. С. Алексєєв зазначав, що відповідальність нацистських злочинців має велике історичне і сучасне політичне значення, оскільки воно є нагадуванням про відповідальність за злочини проти людства, а переслідування і невідворотне кримінальне покарання військових злочинців є однією з найважливіших проблем сучасності, бо воно пов'язане з боротьбою за мир, прогрес людства і демократію [1, с. 2–3].

Притягнення фізичної особи до міжнародної кримінальної відповідальності безпосередньо на підставі норм міжнародного права у спеціально створеному для цього міжнародному кримінальному судовому органі є яскравим підтвердженням міжнародно-правової деліктоздатності особи як суб'єкта міжнародного права. При цьому О. Г. Кибальник констатує, що у міжнародному кримінальному праві «сутність принципу індивідуальної відповідальності особи зводиться до встановлення тотожності між поняттями «суб'єкт злочину» і «суб'єкт відповідальності» [4, с. 67]. Підтримуючи позицію про можливість притягнення до відповідальності фізичної особи за скоєння міжнародного злочину, А. Н. Трайнін зазначав, що «держава не може бути осудною чи неосудною; держава не може бути на лаві підсудних або за ґратами тюрми» [14, с. 42], щоправда до неї можливе застосування міжнародних санкцій.

Сучасна теорія та практика виходять із того, що міжнародна кримінальна відповідальність може наставати для фізичних осіб тільки на підставі вироку суду

та лише за здійснення злочинів, вичерпне визначення яких містить статут відповідного міжнародного судового органу. Таким чином, міжнародне кримінальне переслідування за здійснення інших злочинів виключене. Це дозволяє говорити про дію в міжнародному кримінальному праві презумпції невинуватості. Одночасно, визначальною засадою застосування міжнародно-правових стандартів стосовно кваліфікації і складу злочинів проти миру і безпеки людства, а саме як вказано у ч. 3 ст. 11 Загальної Декларації прав людини [2] і ч.1 ст. 15 Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права [6], є встановлення неможливості кримінального переслідування особи у випадку, коли дія або бездіяльність, які під час їх скоєння не складали злочину за національним законом або у міжнародному праві. Слід звернути увагу і на те, що у зв'язку з пріоритетом норм міжнародного права можливою є відсутність складу злочину у національному кримінальному законі, якщо він визначений міжнародно-правовою нормою.

У контексті відповідності норм національного кримінального закону міжнародним нормам слід зазначити, що позиції останніх обов'язкові для системи національного кримінального права. А. В. Наумов наголошує на тому, що у випадках протиріч внутрішньоправових заборон міжнародному стандарту особа повинна бути звільнена від кримінальної відповідальності і покарання за здійснені діяння, які не є злочинними згідно з міжнародно-правовими нормами [9, с. 3].

При визначенні суб'єкта злочину міжнародно-правові акти проводять ідею т. зв. презюмованої осудності будь-якої особи. Тут можна цілком погодитися з висновком О. Г. Кибальника, що таке положення речей повинно бути закріплене в національних кримінальних кодексах в силу приписів міжнародно-пра-

вових норм *jus cogens* [4, с.198]. Слід підтримати і думку вченого про закладення в кримінальний закон міжнародних критеріїв розуміння справедливості накладення покарання. Так, четвертий принцип міжнародного права, визнаний Статутом Нюрнберзького трибуналу, вказав на неможливість звільнення особи від відповідальності за заподіяння шкоди, якщо «будь-яка особа діяла на виконання наказу свого уряду або начальника» при умові, що у виконавця був «свідомий вибір» поведінки [10, с. 13].

Важливим, на нашу думку, є також визначення міжнародним кримінальним правом того, що звичайні воєнні злочини набувають характеру злочинів проти миру і безпеки людства, якщо вони здійснюються на підставі розроблених наказів і носять організований державою характер, а також мають за мету знищення людей. Мова йде про те, що, якщо при здійсненні, наприклад, воєнних злочинів суб'єктами злочинних актів і відповідальності за них є фізичні особи – не органи держави, а останні можуть нести лише непряму відповідальність за допущення таких дій, то існують ситуації, коли порушення законів і звичаїв війни перетворюються безпосередньо у міжнародні злочини. Головною відмінною ознакою таких ситуацій є державний запланований характер злочинної діяльності, зокрема підготовка спеціальних планів та інструкцій як по веденню військових дій, що порушують норми міжнародного права, так і їх спрямування проти мирного цивільного населення, а також фактичні дії подібного характеру під керівництвом державної влади та її структур.

Головною ознакою суб'єктивної сторони злочину є вина. При кваліфікації злочинів проти миру і безпеки людства встановлення вини є часто дуже складним процесом. Як правило, у міжнарод-

ному кримінальному праві допускається здійснення злочину тільки з прямим умислом – у формальному складі, з прямим або непрямим умислом – у матеріальному складі. Необережна вина у міжнародному кримінальному праві є винятковою. Можливість такої вини може стосуватися тільки злочинів екологічного характеру – екоциду та біоциду.

Частина 1 статті 25 Римського Статуту визначає, що відповідальність за кримінальним міжнародним правом несе тільки фізична особа (особи) по відношенню до суб'єктів, яким на день здійснення злочину виповнилося 18 років. Відповідальність встановлюється за здійснення, співучасть у здійсненні, або замах на здійснення злочину проти миру та безпеки людства. Загальним суб'єктом злочину визнається будь-яка людина незалежно від соціальних, демографічних, статевих, майнових або інших персональних характеристик.

Суб'єктивна сторона злочину у міжнародному праві допускає можливість помилки особи стосовно фактичних (помилка у факті) або юридичних (помилка у праві) обставин. Відповідно до статті 32 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, помилка обґрунтовується наступним чином: помилка у факті є засадою для звільнення від відповідальності, якщо вона «виключає необхідну суб'єктивну сторону» конкретно злочину, тобто через помилку в особі відсутній умисел на здійснення діяння або заподіяння певних наслідків; помилка у праві, за загальним правилом, не є обставиною, що звільняє від відповідальності, але може бути такою при умові наявності обставин, що виключають суб'єктивну сторону цього злочину [13].

При обговоренні проблем караності суб'єктів злочину не можна не звернути увагу на існування думок про можливість визнання персональної матері-

альної відповідальності осіб, які здійснили міжнародні кримінальні злочини. Але вважаємо, що така постановка питання може призвести до підміни кримінальної відповідальності матеріальною і тим самим послабить політичну відповідальність держави. Конфіскація майна осіб, які здійснили міжнародні злочини, є справою внутрішньодержавного права. Матеріальну ж відповідальність перед потерпілою стороною у випадку здійснення міжнародного злочину повинна нести сама держава. До того ж цілком зрозуміло, що фізичні особи у надзвичайно рідкісних випадках змогли б покрити нанесену ними матеріальну шкоду, тому що розміри її можуть доходити у наші часи до надзвичайно великих розмірів.

Нові тенденції при визначенні суб'єкта злочину виявилися при підготовці проекту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства. Документ обмежується виключно кримінальною відповідальністю індивідів. В проекті проводиться чітке розмежування між відповідальністю індивідів і держави. В той же час зазначається, що та чи інша особа може здійснити злочин проти миру і безпеки людства не тільки в якості індивіда, але й як «агент держави», «в інтересах держави», «від імені держави». Тому покарання фізичної особи не звільняє державу від відповідальності за міжнародним правом за її дії або бездіяльність. Важливим кроком у формуванні інституту відповідальності фізичної особи за злочини проти миру і безпеки людства стало обґрунтування системи галузевих принципів міжнародного кримінального права: індивідуальна відповідальність фізичних осіб, неприпустимість посилань на офіційний статус або наказ (*nullum crimen sine lege; nullum poena sine lege; ne bis in idem*) [11]. Однією із особливостей покарання суб'єктів за злочини

проти миру і безпеки людства у міжнародному кримінальному праві є принцип *non-use of prescription*, тобто відмова держав про розповсюдження строку давності на військові злочини і злочини проти людства. Цей принцип закріплено у Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 р. [5].

Зауважимо, що міжнародна кримінальна відповідальність фізичних осіб може наставати як у вигляді позбавлення волі, так і у вигляді штрафу. Сучасна практика не передбачає створення спеціальних міжнародних пенітенціарних установ, таких, як в'язниця Шпандау, в якій відбували покарання засуджені Нюрнберзьким військовим трибуналом. Виконання вироків, винесених існуючими міжнародними кримінальними судовими органами, покладене відповідно до спеціальних угод на низку національних пенітенціарних установ.

На завершення додамо, що після створення Міжнародного суду діяльність по визначенню і покаранню суб'єктів злочинів проти миру і безпеки людства значно активізувалася. Спеціальні міжнародні трибунали (по колишній Югославії, Руанді) визначають ступінь вини і покарання суб'єктів злочину проти людства, і ця діяльність є певною пересторогою до їх здійснення. Безумовно одне, фізичні особи, винні у здійсненні злочинів проти миру і людства, повинні нести відповідальність або у відповідності до національного кримінального права (згідно з законами країни), або перед міжнародним кримінальним судом. З огляду на це, можна зробити висновок, що завданням національної кримінальної науки і практики вважаємо пошук шляхів уніфікації національного і міжнародного законодавства щодо визначення системи, об'єкта, суб'єкта злочинів проти миру і безпеки людства.

Література

1. *Алексеев Н. С.* Ответственность нацистских преступников. – М.: Международные отношения, 1968. – 334 с.
2. Всеобщая декларация прав человека от 10 дек. 1948 г. //Международное право в документах. – М.: ИНФРА-М, 1997.– С. 86 – 88.
3. *Захаров Н. А.* Курс Общего международного права.- Петроград: Тип. Д. П. Вейсбрута, 1917. – 464 с.
4. *Кибальник А. Г.* Современное международное уголовное право.– СПб.: Юридический Центр Пресс, 2003.– 250 с.
5. Конвенция о неприменении срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества от 26 ноября 1968 г. //Международное право в документах.- М.: ИНФРА-М, 1997.–С. 691 – 693.
6. Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 дек. 1966 г. //Международное право в документах. – М.: ИНФРА-М, 1997. – С.101– 117.
7. Міжнародне право: Основні галузі: Підруч. / За ред. В. Г. Буткевича. – К., Либідь, 2004. – 816 с.
8. Міжнародне право: Навч. посіб. / За ред. М. В. Буроменського. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 336 с.
9. *Наумов А. В.* О соотношении норм международного и уголовного права //Советская юстиция. – 1993.– С. 3 – 19.
10. Принципы международного права, признанные уставом Нюрнбергского трибунала и нашедшие выражение в решении этого трибунала // Международное публичное право. Сб. документов. Т. 2. – М.: ИНФРА-М, 1996.– С.101 – 115.
11. Проект кодекса преступлений против мира и безопасности человечества. Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions-/code_of_offences. Shtml.
12. *Решетов Ю. А.* Сотрудничество государств в борьбе с международными преступлениями. – М.: Наука, 1983. – 287с.
13. Римский Статут Международного Уголовного Суда от 17 июля 1998 г.// Кибальник А. Г. Указ тр. – С. 274 – 301.
14. *Трайнин А. Н.* Защита мира и борьба с преступлениями против человечества.– М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 299 с.